

ЛЮДИНА РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

В історичній науці продовжуються суперечки про те, що є головним в історії, продовжують конкурувати різні системні підходи до вивчення історії [1; 2; 3; 4; 5].

Твердження про те, що людина – це головний чинник історії, пролунали в європейській історичній, філософській думці досить давно (М.Блок, Л.Февр, Е.Фромм). Неодноразово наприкінці ХХ ст. обґрунтовувалась необхідність досягнення в дослідженнях історичного синтезу [6]. На Загальноросійській науково-методичній нараді “Проблеми методології досліджень, інноваційні підходи та

координація науково-освітньої діяльності у викладанні історії в вищій школі”, що відбулась у січні 2003 року, було зафіксовано: “Відносно Росії можна сказати, що “людина повертається в історію” [7;14].

Присутність людини в історії, визнання свободи волі індивіда, дозволяє розглядати історичний процес як складний, багатоваріантний, цей підхід відкриває нові можливості.

Історія знає тільки один однозначно позитивно результативний напрямок прояву свободи особистості – її внутрішню свободу, свободу духу, що неможлива без знань, розмірковувань, коливань. Коли індивід ставить собі на меті саме таку свободу і досягає її – людству залишаються нові цінності, які зберігаються у віках. Епоха Відродження залишилась в історії саме епохою злету людського духу, і поняття Людина Відродження, що застосовується почасти вміщує досить виразний зміст. Але період Відродження був підготовлений попередніми етапами розвитку західноєвропейської спільноти, не тільки Античністю, але і середньовіччям. Якою була людина раннього етапу середніх віків, коли в Європі відбулись досить суттєві зміни в усіх сферах, і навіть населення якісно і кількісно змінилось?

Якщо в тій частині світу, що в європейській традиції називається “Схід”, найбільш відомі філософські концепції визнають право внутрішнього розвитку, самопізнання індивіду, то у Європі протягом першого тисячоліття н.е. ми спостерігаємо не тільки домінування над людиною потужних державних механізмів, але й виникнення і розвиток релігійних інститутів, які конкурували з державою на полі боротьби за право контролювати свідомість, душу людини. Саме тому дуже довго за середніми віками в сфері гуманітарних знань зберігалась репутація “темних” віків.

Але, наприклад, в роботі видатного мислителя Срібного віку Л.П.Карсавіна “Культура середніх віків” середньовічне суспільство вже постає в усій своїй складності. Це дослідження – підсумок цілого ряду історичних робіт вченого, і її називають блискучим взірцем і передвісником культурології ХХ століття, прикладом синтезного підходу до розв’язання гуманітарних проблем. Виявляючи діяльність основних моментів розвитку в різних сферах життя, стосовно індивіда середньовічного суспільства, автор навіть використовує термін “особистість”[8; 4].

Наприкінці ХХ ст. з’являлись праці, в яких стверджувалось, що вже у середньовіччя існував ціннісний характер ставлення до дійсності, взагалі витоки європейської науки треба шукати не у Новому часі, її носії існували і в релігійній атмосфері середніх віків [9; 19,25; 10, 26].

Більшість сучасних вчених заперечує існування особистості в середні віки. Зокрема в своєму дослідженні «Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности» Л.М. Баткін фіксує, що індивідуальність «це категорія, в якій пафос особистості та оригінальності в принципі кожного індивіда прямо впливає з індивідуальної свободи» [11; 6]. «А людина, віднесена до того чи іншого природного розряду темпераменту, характеру, нахилів тощо, «до свого місця», - це ще ніяк не особлива, неповторна людина, а тільки особливий, тільки «приватний», тільки індивід, але ще не «особистість» [12; 134]. І навіть ватажки періоду Античності, Середньовіччя, за думкою вченого проявляли не індивідуальність, а тільки більш яскраву належність до певного угруповання: «Можна ж шанувати людину, що стоїть першою у лаві, а не ту, що взагалі вийшла з лави... Виокремленість античного героя, атлета, полководця чи риторика, як і обраність середньовічного праведника, є разом з тим найбільша ступінь інтегрованості, нормативності, максимальний відбиток загальноприйнятого – коротше, взірцевість. І таким чином, дещо протилежне тому, що ми розуміємо під індивідуальністю!» [13; 6]. Більше того, навіть індивіда в епоху Відродження, вважає дослідник, ми не можемо розглядати як особистість. «Універсальна людина» Відродження – це не особистість у новоєвропейському розумінні; з точки зору такого розуміння це ... індивід, що розрісся до «безмежності», тобто до заперечення індивідності» [14; 134]. Індивідуалізм у культурі, з точки зору Л.Баткіна, «сходить до Декарта і Канта, Монтеня і Шекспіра» [15, 29], тобто, не раніше ніж до раннього Нового часу. Більшість дослідників визнає, що найголовнішою рисою середньовічного суспільства є відданість індивіда своєму угрупованню, стану, спільноті (Я.Буркгард, М.Барг, А.Гуревич, М.Баткін). Але важко уявити, що така людина, як Августин, який для того, щоб відповісти на головне питання свого життя повинен був проаналізувати це своє власне життя, відмежувати своє «Я» від усіх інших людських «Я», не був особистістю. І Карла Великого, ім'я якого свідчить про визнання за ним вже сучасниками особливих рис, ми не можемо віднести до цієї категорії.

Особистість – це термін, що фіксує східні поняття в філософії, соціології, психології та інших сферах соціогуманітарного знання. Психологи інколи визначають особистість як поєднання найбільш яскравих індивідуальних характеристик [16; 29-30]. В той же час самі психологи визнають, що «значення проблеми особистості в психології є дуже великим, але особистість в цілому ніяк не може бути включена в цю науку» [17; 635].

Філософи подають визначення особистості як багатоваріантне [18, 313; 19, 377], що дозволяє відшукувати серед видатних постатей середньовіччя особистості. Погоджуючись з більшістю дослідників, констатуємо, що на початковому етапі середніх віків таких людей мало. Щодо загалу, то як висловився Я.Буркгард, в цей період “обидві сторони самосвідомості, по відношенню до зовнішнього світу і свого внутрішнього “я”, ніби-то дрімали під одним загальним покривалом. Останнє зіткнуто з безсвідомих вірувань, наївних поглядів та забобонів;... людина пізнавала себе тільки за расовими особливостями або за ознаками, що відрізняли народ, корпорацію, сім’ю, - іншими словами, поняття особистості пов’язувалось завжди з якою-небудь загальною формою” [20; 129].

Основна маса населення Західної Європи починаючи з V ст. все більше поділяється на вільних і невільних, феодалів та залежних селян. Не дивлячись на розбіжності в їх становищі, суспільство набуває досить виразних рис, що характеризують його як ціле і відбиваються в окремих його індивідах.

Історія Західної Європи зазначеного періоду свідчить про те, що на початку н.е. період “бездержавного” розвитку на теренах колишньої римської імперії був зовсім незначним, умовно кажучи його не було зовсім: 476 р. – це дата падіння Західної Римської імперії, але у 418 р. вже постала хоч і не стійка, але перша варварська держава вестготів, пізніше остготів, вандалів, бургундів, франків. В останній на початку VI ст. вже існувала “Салічна правда”, що регламентувала стосунки у найбільш удачливій франкській державі.

Історики серед причин такого бурхливого державотворчого процесу називають синтез двох систем: такої, що розкладалась рабовласницької римської і родоплемінної організації германців. При цьому політичні принципи організації римського суспільства, навіть в стані занепаду останнього, перемогли елементи переважно германські, вільно-общинні. Хоча М.Барг фіксує, що в середньовіччя проявилась дивовижна стійкість родової свідомості в суспільстві, стереотипів родової поведінки. “Це підтверджується відсутністю в громадянському побуті альтернатив, запитів та реакцій вибору рішень – сама можливість таких злякала б носіїв “корпоративної” свідомості, оскільки досвід пращурів /majores/ вони ставили вище досвіду власного”[21; 150].

Не останню (і неоднозначну) роль в ствердженні нових для варварів принципів зіграла католицька церква.

Офіційне визнання християнства у 330 р. призвело до вибудови інституту, що покликаний охороняти і впроваджувати християнство.

Цей інститут був побудований як ієрархічна структура. В умовах варварських нашеств і подальшої кризи муніципальної системи Римської імперії, єпископи перетворюються фактично на правителів міст. Співпраця королів з єпископатою стала пізніше одним з факторів зміцнення германської державності, розширення її бази. “Собори з часів меровінгів стають політичними настановами і церква, єдина всупереч розподілам держави, яка зміцніла завдяки Боніфацію і каролінгам в глибокій Німеччині, є охоронником єдності і опорою конунгів. Але, підтримуючи їх, вона ще сильніше захоплює їх своїми цілями, своїми римськими традиціями великодержавності та ідеалом “Града Божого” [22; 53]. Церква, що зміцніла свої політичні позиції, авторитет ще за імперії, почала користуватись ними заради укріплення приватноправового режиму своєї власності, заснованому на римському праві” [23; 29].

Поступово за часів Каролінгів єдність самої церкви втрачалась, оскільки у IX ст. вона вже була основним інститутом не тільки ідеологічного, але й соціально-політичного життя феодального суспільства, що змушувало інститут як частину цілого брати участь у формуванні феодальних зв'язків і відчуті всі недоліки періоду феодальної роздробленості, за висловом Л.Карсавіна “поступитись стихійному соціальному процесу, що внутрішньо розкладає її саму” [24; 54].

Отже, трансформація католицької церкви протягом IV-IX ст. відбулась. Раннє християнство формувалося як ідейна, релігійно-етична альтернатива імперській дійсності. Побудова організації дозволяла піти на союз з владою, варварам же католицька церква несла не тільки християнські цінності, а й досвід політичної організації. Невипадково саме той племінний союз, ватажок якого приймає християнство не у формі аріанства, а за обрядом ортодоксальної церкви, став найбільш стійким і протягом століть розширював свої території: у 800 р. Карла Великого, що очолював на той час Франкську державу, - було проголошено імператором. Домінування юридично-правової установки в культурних традиціях Західної Європи надало і самій західній гілці християнства більш раціоналістичний, ніж у православного християнства, характер.

З союзу католицької церкви і варварських ватажків почався процес формування середньовічної феодальної Західнохристиянської європейської цивілізаційної системи. Від класичної античності Захід успадкував передусім /якщо не брати до уваги господарські справи та побут/ раціоналістичний підхід до розв'язання проблем. Ю.Павленко стверджує, що захід “інтерпретував християнство у правничо-

раціоналістичному дусі, зводячи категорію гріха до юридичних понять злочину й кари” [25; 305] і саме з цим була пов’язана особлива увага до індивіда, його переконань і вчинків. “Арифметична ментальність” (за висловом А.Гуревича [26; 5]) вірогідно має більш віддалені витoki, ніж зазначає автор вислову, якщо можна застосовувати його в більш широкому контексті.

Таким чином, коли закінчилась епоха Великого переселення народів, Західна Європа отримала нове населення, більшість якого була вільними людьми і вони не знали, що таке традиції диференційованого суспільства. ”Меровінгська епоха, як в інших формах і пізньо-каролінгська і ранньокапетингська, характеризується енергією своєї психіки, невгамовним проявом сил особистості, що звільнилась з-під гніту племені і роду” , – зазначав Л.Карсавін [27; 54]. Водночас розвиток поземельних стосунків, правове поле, в якому цей процес розгортався, і християнська церква стверджували в людині індивідуалізм, схильність мислити і оцінювати у юридично-правничих категоріях. У VIII-IX ст. у Франкській державі стався аграрний переворот, що зумовив великі майнові переміщення і водночас ствердження феодальної структури суспільства. При цьому юридично оформлювався не тільки феоd як форма взаємодії представників панівного класу, а й держання як форма стосунків залежного селянина зі своїм сеньйором [28; 29]. Термін “прекарій” /передане на прохання/ означає держання вільної людини строком на одне-два покоління, що надавалось за ценз [29; 38]. Необхідно підкреслити, що за таких умов правове поле охоплювало не тільки верхівку феодалів, а всіх вільних людей у VIII-IX ст., до нього потрапила і велика кількість селян.

Але все ж таки в ранньому середньовіччі людина перш за все була християнином. Життя християнина у V-X ст. полягало виключно в тому, щоб злитися з Богом. Суть християнського життя – возвеличення і переймання лише божественним, зневажливе ставлення до власне людського [30; 85]. Церква в цей період не тільки організаційно-соціальний інститут, але і духовне начало. Церква зумовлювала інтелектуальне життя людини, ставила перед ним завдання – пізнання Бога і створеного ним. Християнська доктрина не допускала виокремлення певної особистості з маси [31; 147]. Але разом з тим, залучення до християнських цінностей – це особистий шлях кожного, занурення передусім в свій внутрішній світ. І спасіння роду людського можливо тільки через спасіння кожної людини окремо.

Як соціальний інститут церква є частиною феодального суспільства. З закінченням формування феодальних відносин людина

як особна одиниця набуває все більшого значення, з'являється власник, який є розпорядником на певній території, і це не може не відбитись на внутрішньому розвитку людини. Отже, і церква, і система суспільно-політичних відносин, що склалась у середньовічній Європі до X-XI ст., посилювали в людині особистісний початок.

В реальному житті середньовічної Європи війни, вбивства, пограбування, великі військові експедиції з численними жертвами є страшними характерними ознаками. Церква займає такі міцні позиції, що сумнівів щодо її впливу не виникає. Тоді яке пояснення може мати це протиріччя – віруюча людина, християнин і жорстокість?

Важлива риса феодального устрою – вірність. Середньовічне суспільство пронизане системою договорів, угод. Дуже часто в теорії це суспільство виглядає як струнка система, оскільки принципами її існування є ієрархічність, система васалітету. “Але це тільки тенденція розвитку, безкінечно менш ясна у дійсності, ніж в осмисленні теоретиків феодалізму, юристів...” [32; 84]. Це пояснюється тим, що “договір при складності та заплутаності феодальних зв'язків, при недостатньому виразу у ньому звичаю, що розвивається сам по собі є джерелом його постійних порушень” [33; 86]. Отже феодальне суспільство – це передусім військове суспільство. З цієї точки зору все логічно. Але ж протягом всього середньовіччя існує інститут, який покликаний впроваджувати ідеали не тільки відданості, але і смиренності, покори; історичний матеріал не дає підстав сумніватися в його впливові. Це повинно було викликати сумніви, коливання щодо дій окремих індивідів. Повинно, але тільки з точки зору сучасної людини.

До XI ст. християнська доктрина вимагала розуміння Бога без осмислення, віра замість знання. Так, церква формулювала поняття добра і зла, формувала ідеали, які важко було розрізнити в повсякденному житті. І у середньовічного європейця ще не було достатньо матеріалу, щоб розмірковувати самостійно, а церква випереджала з відповідями на ті питання, що могли виникнути.

Сформоване феодальне суспільство розпадається на окремі стани, розряди, угруповання і цей розподіл освячується церквою, пояснюється нею [34; 27-28]. Ідея вірності не тільки своєму сюзерену, але й розряду, стану, цеху – вища за все, а їх інтереси вимагають у суспільстві, де війни часті, перед усім одного – захисту, а не розмірковувань. “Порушуючи всі звичаї, всі моральні та релігійні норми, феодал не втрачає віри у них” [35; 87]. В умовах низького рівня загальної культури в суспільстві, де переважають ідеали відданості колективу критична свідомість поки що відсутня. Зберігаються

тенденції розвитку общинної організації, що живе плекаючи традицію. Показова риса середньовічного суспільства – вірність сеньйору. “В прагненні схватись за магнатом, вступити в очолюваний ним маленький світ виявляється не тільки бажання покращити своє становище, але й природне прагнення до єднання, те саме, що проявляється в дружинах та братствах”[36; 55].

За час Великого переселення населення Західної Європи суттєво змінилось, культурний рівень знизився. В умовах постійної небезпеки відданість своєму угрупованню, стану, спільноті – чи не найголовніша необхідність і стає відзнаковою рисою суспільства. Ситуація в Європі суттєво змінюється тільки в XI-XII ст., з появою міст.

Отже, ранне середньовіччя, усядикуючи від германської общини потяг до волелюбства /в поєднанні з колективізмом/, а від Римського суспільства звичку сприймати дійсність в юридично-правничих категоріях; християнство, яке звернено до окремої людської душі, створює умови для розвитку особистісного початку в людині. Індивід розвивається в бік індивідуальності дуже поволі. Зважаючи на те, що тенденції розвитку волелюбної германської общини простежуються досить довго в історії середньовічної Європи, вірогідно, що багато таємниць містять особливості людської психології.

Література:

1. *Хвостова К.В.* История: проблемы познания // Вопросы философии. – 1997. - № 4.
2. *Назаретян А.П.* Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории: Синергетика, психология, футурология. – М.: ПЕР СЭ, 2001.
3. *Назаретян А.П.* Векторы исторической эволюции // Общественные науки и современность. – 1999. - № 12.
4. *Ионов И.Н.* Теория цивилизаций на рубеже на рубеже XXI века // Общественные науки и современность. – 1999. - № 2.
5. *Ионов И.Н.* Основные направления и методология глобальной истории // Новая и новейшая история. – 2003.- № 1.
6. *Гуревич А.Я.* О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. - 1991. - № 2-3.
7. *Чубарьян А.О.* Историческая наука в России к началу XXI в. // Новая и новейшая история. – 2003. - № 3.
8. *Карсавин Л.П.* Культура средних веков. –К.: Символ & AirLand, 1995.
9. *Мудрагей Н.С.* Средневековье и научная мысль // Вопросы философии. – 1989. - № 12.
10. *Катасонов В.Н.* Аналитическая геометрия Декарта и проблемы философии техники // Вопросы философии. 1989. - № 12.
11. *Баткин Л.М.* Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. – М.: Наука, 1989.
12. Там само, с. 134.
13. Там само, с. 6.

14. Там само, с. 134.
15. Там само, с. 29.
16. Хьелл Л. Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Издательство «Питер», 2000.
17. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002.
18. Философский энциклопедический словарь /Редкол.: С.С.Аверинцев, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичев и др.. – 2-е изд.- М.: Советская энциклопедия, 1989.
19. Философия. Краткий тематический словарь. – Ростов-на-Дону: “Фенікс”, 2001.
20. Буркгард Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. – Смоленск: Русич, 2002.
21. Барз М. Эпохи и идеи. Становление историзма. – М.: Мысль, 1987.
22. Карсавин Л.П. Культура средних веков.
23. Капранова Е.Ю. Роль каролингских капитуляриев в формировании феодального права собственности // Вестник московского университета. Серия 8. История. - 1993. - № 1.
24. Карсавин Л.П. Культура средних веков.
25. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 2001.
26. Гуревич А.Я. Средневековый купец // История. – 1999. - №38.
27. Карсавин Л.П. Культура средних веков.
28. Капранова Е.Ю. Роль каролингских капитуляриев в формировании феодального права собственности.
29. Там само, с. 38.
30. Ортега-и-Гассет Х. Вера и разум в сознании европейского средневековья // Человск. – 1992. - №2.
31. Барз М. Эпохи и идеи. Становление историзма.
32. Карсавин Л.П. Культура средних веков.
33. Там само, с. 86.
34. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. – М.: «Искусство», 1990.
35. Карсавин Л.П. Культура средних веков.
36. Там само, с. 55.

Анотація

В статті розкриваються питання, пов'язані з процесом формування особистості новоевропейського типу на етапі раннього середньовіччя. На основі виділення визначних рис ранньосередньовічної європейської спільноти, зроблена спроба знайти їх відбиток у індивіда, прослідкувати взаємозв'язок тенденцій розвитку германської общини та пізноримського суспільства, визначити провідні, які зумовили розвиток індивіда в історичному контексті.

Аннотация

В статье раскрываются вопросы, связанные с процессом формирования личности новоевропейского типа на этапе раннего средневековья. На основе определения выразительных черт раннесредневековой европейской общности, сделана попытка найти их отпечаток у индивида, проследить взаимосвязь тенденций развития германской общины и познеримского общества, обозначить ведущие, которые определили развитие индивида в историческом контексте.